

UOT:94.

**RUS ORDUSUNUN İRƏVAN XANLIĞI ƏRAZİSİNƏ HƏRBİ TƏCAVÜZÜ***dosent Usenov Fəxrəddin Eyib oğlu, Süleymanova Elenora Şahin qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**Gəncə Dövlət Arxivinin direktoru**xadicaaliyeva@mail.ru*

**Xülasə:** Elmi tədqiqat işində xalqımızın tarixində özünəməxsus yeri olan Azərbaycan xanlıqları şəklində dövlətçilik bərpa edildikdən sonra, İrəvan xanlığında müstəqil xarici siyasəti yeridilməyə başlaması, bu siyasətin əsas istiqamətləri başlıca olaraq, XVIII əsrin ikinci yarısından başlayaraq İrəvan xanlığının Rusiya ilə olan münasibətlər xüsusilə fərqlənməsi, I Rusiya-İran müharibəsi zamanı xüsusilə 1804-cü və 1808-ci illərdə İrəvan üzərinə rus qoşunlarının etdikləri birinci və ikinci yürüş çoxlu sayda ədəbiyyatlardan istifadə olunaraq tədqiq olunmuşdur

**Açar sözlər:** İrəvan xanlığı, Rusiya, I Aleksandr, Məhəmməd xan, Sisianov, İrəvan qalası

**Ключевые слова:** Иреванское ханство, Россия, I Александр, Мухаммед хан, Цицианов, Иреванская крепость

**Keywords:** Irevan khantvo, Russia, I Aleksandr, Sisianov, Irevan tower

İran qoşunlarının İrəvan xanlığına yaxınlaşmaları və Məhəmməd xanın diplomatik manevri bir daha göstərdi ki, xanlığı silah gücü ilə almaq vaxtı gəlib çatmışdır. Bu məsələnin həllini uzatmaq Gürcüstanın sərhədləri üçün də təhlükə yaradırdı.

Beləliklə, 1804-cü il may ayının sonlarında başda Sisianov olmaqla rus qoşunları İrəvan xanlığının sərhədlərinə yaxınlaşdılar. Rus komandanlığının bu yürüşdə əsas məqsədi İranı Cənubi Qafqaza buraxmamaq, böyük strateji əhəmiyyətə malik olan İrəvanı almaqla özünün Cənubi Qafqazda gələcək ağalığı üçün zəmin yaratmaqdan ibarət idi. İrəvanı almaqla Rusiya həm bu bölgədə öz mövqeyini möhkəmləndirə, həm də Türkiyə və İran sərhədlərində özü üçün möhkəm sədd yarada bilərdi.

Məhz bu məqsədlərə nail olmaq əzmində çarizm Gürcüstanı ələ keçirdikdən sonra bütün Cənubi Qafqaza sahib olmaq üçün hərbi hazırlıq görürdü. (1,s.60)

İrəvan xanlığı barədə eyni hərbi hazırlıq İranda da aparılırdı. İranın hakim dairələri elə düşünürdülər ki, İrəvan xanlığına sahib olduqdan sonra, onlar asanlıqla Gürcüstana qoşun çəkərək rusları oradan qovub, Cənubi Qafqazı ələ keçirmək üçün özlərinə əlverişli zəmin yarada bilirlər. Bu məqsədlə İranda təcili sürətdə 20000-lik qoşun hazırlandı. İran sərbazlarına başçılığı şah öz oğlu və vəlihədi Abbas Mirzəyə həvalə etdi. (1,s.60)

Rus qoşunlarının həmləsini dəf etmək üçün İrəvanlı Məhəmməd xan da ciddi hazırlıq görürdü. İrəvan qalasının müdafiəçilərinin sayını o, 7000-ə çatdırdı. Qala divarlarında 22 top bərkidildi. Xan həmçinin qalanı uzun müddət ərzaq və döyüş sursatı ilə təmin etdi.

Məhəmməd xan ruslara meyl göstərən erməniləri zorla İrəvan xanlığından İranın və Türkiyənin ərazilərinə köçməyə məcbur etdi. Bizcə bu fikir uydurmadan başqa bir şey deyil. Çünki, İrəvanda yaşayan azsaylı ermənilər tədqiq olunan dövrdə

heç bir qüvvəyə malik deyildilər. təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, «Üç kilsə» monastırın taleyini də o zaman xan müəyyən edirdi.

Beləliklə, göründüyü kimi İrəvan qalasını zəbt etmək üçün həm Rusiyada, həm də İranda ciddi hərbi hazırlıq işləri görülürdü. Lakin bu sahədə ruslar daha cəld hərəkət edərək İranı qabaqlamaq istəyirdilər.

1804-cü il mayın əvvəllərində Sisianov Qafqaz qubernatoru, müşketyor, 9-cu yeger və Harva draqun alaylarına Tiflisdə cəmləşmələrini əmr etdi. Tiflis müşketor polkuna isə Pəmbəkə gedib orada yuxarıda adları çəkilən alayları gözləmək tapşırıldı. İrəvan qalasının üzərində qara buludlar göründüyü zaman Məhəmməd xanın qasidi Sisianovun düşərgəsinə gedərək bildirdi ki, o heç zaman ruslara pis münasibət bəsləməmiş və Rusiyanın sadıq dostu olmaq arzusundadır.

Məhəmməd xanın adamları Sisianovun yanına gəldikləri zaman Tiflisdə, İrəvanda ciddi hazırlıq gedirdi. Odur ki, Sisianov Məhəmməd xanın nümayəndəsini çox soyuq qarşıladı. O, belə güman etdi ki, Məhəmməd xan belə hərəkətləri ilə vaxt udmaq istəyir ki, İrəvandan sərbazlar onun köməyinə gəlib çata bilsinlər. Odur ki, 1804-cü il mayın 29-da Sisianovun əmrinə əsasən, rus soldatları general–mayor Quçkovun başçılığı altında İrəvan qalası istiqamətində hərəkət etdilər. Onların ardınca Sisianovun komandası altında yerdə qalan polklar həmin istiqamətdə yola düşdülər.

İrəvana hərəkətə edən rus qoşunları Qafqaz qrenador alayından, iki batalyon Tiflis müşketor alayından, iki batalyon Saratov müşketor alayından ibarət idi. Yürüşdə həmçinin süvarilər–üç eskadron Narva draqua alayı 350 kazak və 1020 yerlilər iştirak edirdilər–cəmi 4370 döyüşçü.

Rusiyanın Cənubi Qafqazda fəallaşmasına biganə qala bilməyən İran dövləti rus qoşunlarının həmin bölgəni tərk etmələrini tələb etdi. Təbiidir ki, Rusiya İranın belə tələbinə əməl edə bilməzdi. Beləliklə, 1804-cü il iyun ayının 10-da İranla Rusiya arasındakı diplomatik münasibətlər pozuldu və tarixdə məşhur olan birinci Rusiya–İran müharibəsi başlandı. Əvvəlcə Fransa və sonradan İngiltərə tərəfindən müharibə etməyə təhrik olunan Fətəli şah qoşunlarını Cənubi Qafqaza, ilk növbədə İrəvan xanlığı istiqamətində hərəkət etdirdi. Sisianov İran sərbazlarının hərəkətinin qarşısını almaq məqsədilə öz qoşunlarını sərhəd boyu dörd istiqamətdə yerləşdirdi. Daha sonra onun əmrinə əsasən İrəvan qalası ətrafındakı evlərin gildən tikilmiş hasarları söküldü. Orada yeləşən məscidi Sisianov özü üçün iqamətgah seçdi. Məscidin yaxınlığında yerləşən iki karvansaranı ələ keçirən soldatları buradakı İrəvan döyüşçülərini məhv etdilər. Sisianov ixtiyarında olan topları qala divarlarına atəş məsafəsində yaxınlaşdıraraq, özü də məscid və hamam yerləşən sahədə rəhbərlik edəcək topunu quraşdırdı.

Toplar əlverişli mövqe tutduqdan sonra Sisianovun əmri ilə İrəvan qalasına atəş açıldı. Bütün günü hər topdan bir saatda on ədəd qumbara atıldı.

Rus qoşunlarının sərəncamında yarım pudluq ədəd,  $\frac{1}{4}$  pudluq 4 ədəd, 3 fundluq 4 ədəd, 12 ədəd müxtəlif toplar və üç fundluq martir var idi.

İrəvan qalası Zəngi çayının kənarındakı ən yüksək təpədə salınmışdı. Çay tərəfindən qala divarı yerdə qalan divarlardan zəif idi. Qalanın digər divarları ikiqat hasarlardan ibarət idi. Kərpic və daşdan hörülmüş qala divarları, həm hündür, həm də qalın idi. Birinci qala divarı ilə ikinci divarın arasındakı məsafə 15 və yaxud 20 sajenə bərabər idi. Divarlar arasındakı xəndək su ilə doldurulmuşdu. Qalanın 17

bürcü var idi. İrəvan qalasının divarları üstündə qurulmuş 60 topdan yalnız 20-si saz şəkildə idi. İrəvan qalasında iki və üç mortik də qurulmuşdu. Qalanı müdafiə edən qarnizon 7000 nəfərdən ibarət idi. Buraya İrandan cəmi 800 sərbaz gəlmişdi. (1,s.64)

Bombardimanın üçüncü günü İrəvan qalasından Məhəmməd xanın göndərdiyi nümayəndə Sisianovun qərargahına gələrək ona xanın adından bildirmişdir:

1. Xan təssüf edir ki, özü Sisianovun hüsuruna bir dost kimi gələ bilməmişdir.

2. Xan, 6 il ərzində Gürcüstana verməli olduğu 40000 gümüş manatı Tiflisə göndərməyə söz verir.

3. Xan qala divarlarından rus qoşunlarına toplardan açılan atəşə görə üzr istəyir və bu işdə şəhərdəki «müsəlmanları» təqsirləndirir. (3,s.89)

İrəvan qalasından gələn nümayəndə həmçinin rus sərkərdələri arasında yaşca böyük olan general–mayor Tuçkova da xanın adından məktub verdi.

Arxiv sənədlərindən belə qənaətə gəlmək olar ki, Sisianov Məhəmməd xanın nümayəndəsi ilə kobud rəftar etmiş, onu eləcə də İrəvan xanını əməlli-başlı söymüş və bildirmişdir ki, bir saat ərzində xan «Üç kilsə» monastırından apardığı xəzinəni və əsir etdiyi «Üç kilsə» xəlifələri David və danial qaytarmasa, o, xanla İrəvan qalası və şəxsən onun taleyi haqqında heç bir danışıq aparmayacaqdır

Xanın nümayəndəsi qalaya qayıtdıqdan sonra oradan Sisianova heç bir cavab gəlmədi.

Bunun əksinə olaraq, İrəvan ətrafına ehtiyatlı olan rus qoşunların gəldilər. Onların gəlişi qala divarlarından açılan yeni top atəşlərinə səbəb oldu. Beş gündən sonra İran tərəfindən gələn sərbazlar rus qoşunları üçün ərzaq və sursat daşıyan arabalara qəflətən hücum edərək 20 soldatı qətlə yetirdilər, dördüncü isə əsir etdilər.

Artıq vaxt itirmək məğlubiyyətə bərabər idi. Sisianovun əmrinə əsasən hər rota üçün üç ədəd hücum pilləkanı hazırlamalı idi. Pilləkanın uzunluğu 13 və ya 14 arşın olmalı idi. Pilləkanlar elə quraşdırılmalıydı ki, onunla eyni zamanda bir-biri ilə yanaşı üç soldat qalxa bilsin, Rus soldatları Sisianovun əmrini ağır şəraitdə həyata keçirirdilər; həm hava xeyli isti keçirdi, həm də onların yemək azuqələri gündən-günə azalırdı.

Knyaz Sisianov elə qərarlaşdırmışdı ki, İrəvan qalasını aldıqdan sonra şəhərdə və «Üç kilsə» monastırında bir polk soldat qoyub, Naxçıvan istiqamətində hərəkət etsin, buranı aldıqdan sonra qalada bir polk soldat qoyub Tiflisə yollansın. Ərzaq çatışmazlığına gəldikdə isə o elə fikir edirdi ki, gürcü knyazı Çavçavadze bu sahədəki əyərəkikliyi düzəldəcək.

Rus qoşunları İrəvan ətrafında olarkən gözlənilmədən İran şahına tabe olmaqdan imtina edən Xoy xanlığının hakimi Cəfər Qulu xan 200 atlısı ilə onlara qoşuldu.

Qalaya qəti hücum etməzdən əvvəl rus qoşunları oraya hər gün arabilir 5-dən 10-a qədər toplardan atəş açırdılar. Bu topların güllələrinin məhdudluğuna dəlalət edirdi. Sisianov əvvəlcə əlavə top güllələri gətirmək üçün 100 nəfər piyada ilə kapitan Spitkovu Pəmbəkə göndərirdi. Düşmən düşərgəsində də mürgüləmirdi. Ətrafda İrandan gələn süvarilərin sayı gündən-günə çoxalırdı. (1,s.90)

İrəvan qalasından gələn xəbərlərdən müəyyən etmək olurdu ki, tezliklə orada 50000 döyüşçü ilə şəxsən şahın özü gələcəkdir. Həbsdə olan və rusların hakimiyyəti ilə barışmayan gürcü knyazların qaçması xəbəri də rus ordusunun komandanını narahat edirdi. Bununla əlaqədar olaraq, Sisianov qaçmağa macal tapmayan gürcü

knyazlarından Rusiya ordenlərinin kavaleri knyaz Tomas Orbeliani və İmeriti çariçası Annanın qardaşının qaraulunu gücləndirdi. Rus qoşunlarının ərzaq çatışmazlığı «Üç kilsə» monastırının buğda ehtiyatı hesabına müəyyən qədər ödənilirdi. Atları ətrafda ot olmadığından bağ-bağçalardan yığılan yarpaq ilə yemləyirdilər. Lakin bu süvari və qoşqu atlarını təmin edə bilmirdi. (2,s.23) İyulun 24-də Cəfər Qulu xan Sisianova çatdırdı ki, aldığı məlumata görə İrəvan xanlığına yaxınlaşan Fətəli şahın sərbazları rus qoşunlarına iki tərəfdən zərbə endirəcəkdir. Bunu eşidən Sisianov qoşunların sağ cinahını müdafiə etməyi general–mayor Portnyaginə, sol cinahın müdafiəsini isə general–mayor Leontyevə tapşırıraq hərəsinin öhdəsinə 4000 soldat verdi. Elə bu zaman Pəmbəkə hərbi sursat gətirmək üçün gedən Spıtkov da gəlib çıxdı. O, özü ilə 800 ədəd top güllələsi gətirmişdi.

İyul ayının 15-də səhər tezdən Fətəli şahın başçılıq etdiyi sərbazlar rus qoşunlarının sol cinahına hücum etdilər. Bu döyüş sərbazların rus qoşunları ilə səkkizinci toqquşması idi. Əvvəlki döyüşlər az əhəmiyyətli olduğu üçün sənədlərdə bu barədə demək olar ki, məlumat yoxdur.

Döyüşə girişən İran sərbazları üç dəstəyə bölünmüşdülər. Dəstələrdən biri general–mayor Leontyevin soldatlarına sol tərəfdən hücum edib düşməni geri çəkilməyə məcbur etdilər. Daha sonra sərbazlar sağ tərəfdə mövqe tutan poruçik Niqdanovun başçılıq etdiyi 40 nəfər seçmə soldatın–qrenaderin üzərinə hücum etdilər. Sərbazların həmləsini rus döyüşçüləri güllələri qutarana kimi dəf edə bildilər. Beləliklə, sərbazlar rus qoşunlarının istehkamını ələ keçirə bildilər. Lakin tezliklə mayor tokerev 60 soldatla sərbazları geri çəkilməyə məcbur etdi. Eyni zamanda general–mayor Tuçkov bundan əvvəl məğlub olmuş general–mayor Leontyev üç dəfə kömək edərək, nəticədə rus soldatları sərbazları məğlubiyyətə uğratdılar. (3,s.92)

Rus qoşunları müəyyən uğurlar əldə etdikləri vaxt düşmən böyük qüvvə ilə mayor Noldenin başçılıq etdiyi rus soldatlarının üzərinə həmlə etdi. General Tuçkovun toplardan açtirdığı atəş düşmənin irəliləməsinə mane törədə bilmədi. 6 saat davam edən döyüşdən Nolden geri çəkilmədi. Düşmənin başqa dəstəsi Zəngi çayı tərəfdən rus qoşunlarına basqın etdi. Polkovnik Sekanskinin başçılıq etdiyi rus soldatları ciddi müqavimət göstərərək öz mövqelərini saxlaya bildilər. Düşmən bir bayraq və bir neçə sərbaz itirərək geri çəkilməyə məcbur oldu.

Sərbazların dəstələrindən biri general-mayor Portnyaginın mövqeyinə və onu müdafiə edən general-mayor Simenoviçin döyüşçülərinin üzərinə uğursuz həmlə etdi.

Sərbazların etdikləri zahiri fəallıqdan ruhlanan İrəvan xanı Məhəmməd xan öz qoşunları ilə qaladan çıxaraq ruslara sağ cinahdan hücum etməyə səy göstərdi. Lakin onun döyüşçüləri rus soldatlarının süngüsü ilə qarlaşaraq müqavimət göstərə bilməyib böyük itki verə-verə qala divarlarının arxasında gizlənməyə məcbur oldu. (3,s.93)

Bütün bu hadisələr baş verdiyi zaman rus ordusunun komandanlığı İrəvan qalasına aramsız bombardiman etməkdən qalmırdı.

İrəvan qalasının müqaviməti iyul ayının 15-də səkkiz saat davam etdi. Bu döyüşdə rus döyüşçüləri 3 zabit, 120 kiçik zabit itirdi, həmçinin 6 nəfər zabit və 200 nəfər kiçik zabit yaralandı. (1,s.69)

Rus qoşunları İrəvan qalasına hücum etdikləri müddət ərazində Sisianov məsciddəki iqamətgahında oturub bir dəfə də olsun küçəyə çıxıb, uzaqdan-uzağa da olsun döyüşü izləmişdi.

Həmin savaştan sonra İran və İrəvan xanlığının döyüşçüləri rus soldatlarının mövqelərini mühasirəyə almağa müvəffəq oldular. Hadisənin belə şəkil alması rus qoşunlarının vəziyyətini xeyli ağırlaşdırdı.

Knyaz Sisianov rus qoşunlarına kömək etmək məqsədilə ətraflarda qalaların tikilməsini əmr etdi. Lakin həmin yerlərdə suyun olması bu əmrin həyata keçməsinə mane oldu.

Rus komandanlığının düşmənlə fəal mübarizə aparmasının bir neçə səbəbləri vardı. İran sərbazlarının hücumundan iki gün əvvəl Sisianovun qərargahını Tiflisdən başda İvan Orbeliani olmaqla 200 döyüşçü ilə 30 gürcü knyazı da gəldi. Tiflisdən gələnlər Gürcüstan torpağında rusların əleyhinə üsyan baş verdiyini bildirdilər. Həmin üsyana gürcü şahzadələrindən Yupon və Parnoy başçılıq edirdilər. Onlar bir ovuc gürcü zadəganlarının və iranpərəst feodalların mənafeyini müdafiə edirdilər. Onların müvəffəqiyyət əldə etmələri Gürcüstanın İran və Türkiyə arasında bölünməsinə gətirib çıxara bilərdi.

1804-cü ilin iyulunda Qafqaz dağlıları üsyan qaldırdılar. Nəicədə müvəqqəti də olsa Rusiya ilə Gürcüstanın əlaqəsi kəsildi. Bütün bu xoşagəlməz hadisələr Sisianovun İrəvan qalası ətrafındakı fəaliyyətini xeyli məhdudlaşdırdı. Sisianov bilmirdi İrəvan qalasının mühasirəsindən əl çəksin və yaxud düşmənlə təzyiqini artırsın. Elə bu zaman onun Cənubdan aldığı məlumat rus qoşunlarında qələbəyə inam çoxaltdı. Onun eşitdiyinə görə düşmən düşərgəsində yaranmış çaxnaşma nəticəsində sərbazlar nizamsız halda İrana qaçmağa başlamışdır. Belə yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə etməyə çalışan Sisianov general–mayor Portnyaginə 700 soldat ilə düşmən düşərgəsinə hücum etməyə əmr etdi. Eyni zamanda Cəfər Qulu xan 200 nəfər öz döyüşçüsü, 100 nəfər gürcü döyüşçüsü və 100 nəfər kazakla sərbazlara qarşı həmlə etdi. Portnyagin və Cəfər Qulu xanın başçılıq etdikləri qoşunlarla sərbazların toqquşması rus soldatları üçün uğursuz oldu. Buna görə də onlar İrəvan tərəfə dönməli oldular. Məhəmməd xan İrəvan ətrafında rus qoşunlarının azalmasından istiadə edərək qaladan çıxmış və mayor Noldenin rəhbərlik etdiyi topxanəni darmadağın etmişdir. Eyni zamanda İrəvan qalasına 800 nəfər İran döyüşçüsü daxil oldu. Qaladakılar onlara kömək gələn sərbazları şadlıqla qarşıladılar.

Gəncə və İrəvana daha 15000 sərbaz daxil oldu. Gəncə qala ətrafında general–mayor Portnyagin öz qoşunlarını cəmlədi. Bundan əvvəlki toqquşma zamanı o, 50 nəfər soldat itirmişdi. 100 nəfər rus soldatı isə xəsarət almışdı. (4)

İki gündən sonra İrəvan ətrafında yerləşən rus soldatları üçün Pəmbəkdən ərzaqlarla dolu gələn nəqliyyata sərbazlar basqın etdilər. Bundan xəbər tutan Sisianov ərzaq gətirənlərə kömək etmək məqsədi ilə 400 soldata general–mayor Leontiyev sərbazların üzərinə göndərirdi. Beləliklə, Pəmbəkdən gətirilən ərzaq mənzil başına çatdırıldı. Lakin gətirilən ərzaq rus qoşunlarına yalnız altı gün çata bilərdi. Odur ki, Sisianov soldatların yerləşdikləri bölgədə buğda axtarmağa əmr etdi. Onun eşitdiyinə görə yerli əhali buğdalarını irihəcmli küplərdə yerə basdırırdılar. Bu həqiqətən belə idi. Sisianov belə buğda tapanları 50 qəpik gümüş pula mükafatlandıracağına boyun olmuşdu. Lakin bu tədbiq də heç bir nəticə vermədi. Bundan sonra o, ərzaq ardınca Pəmbəkə yenə soldat göndərməyə məcbur oldu. Soldatlara bu dəfə kapitan Spıtkov başçılıq edirdi. Eyni zamanda Tiflis podpolkovnik Durkov göndərildi ki, oradan İrəvana ətrafındakı rus soldatları üçün 50 günlük ərzaq

gətirsin. Spıtkov və Durkov 1804-cü ilin iyulunda yola düşdülər.

Sisianovun qoşunlarını İrəvan erməniləri baş komandana çatdırdılar ki, «Üç kilsə» monastırının ətrafında əkilmiş, lakin yığılmamış buğda zəmiləri vardır. Bu xəbəri eşidən Sisianovun əmri ilə həmin yerə buğda yığılıb üyütmək üçün də bir dəstə soldat göndərildi. Lakin rus ordusu komandanlığının bu tədbiri də kömək edə bilmədi. Çünki rus qoşunlarından əvvəl «Üç kilsə» ətrafındakı zəmilərə sərbazlar gəlmiş, olan-qalan buğdanı özləri üçün, samanı isə süvari atları üçün toplamışdılar. (2,s.24)

İran komandanlığı rus soldatlarının yerdə qalan buğda və samanı topladığını bilib ora sərbazları göndərdi ki, zəmiləri yandırsınlar. Belə bir ağır şəraitdə rus soldatları 30 gırvənkədən çox buğda yığa bilməyib geri dönməyə məcbur oldular. Ələcsiz qalan soldatlar nəqliyyat heyvanları üçün yeməyə yarpaq toplamaq üçün bağlara səpələndilər. Bundan xəbər tutan sərbazlar gözlənilmədən soldatların üzərinə hücum edərək onlardan 4 nəfərini qətlə yetirdilər, 2 nəfəri isə əsir aldılar. Bundan əlavə İran qoşunları Saratov polkuna məxsus olan atları da zəbt etdilər.

Dəhşətli aclıq zabıt və soldatlara da öz təsirini göstərirdi. Hər gün rus qoşunları arasında 10 və yaxud 20 nəfərin acından ölməsi barədə məlumat vardı. Soldatların ölümünü havaların həddən artıq isti keçməsi, onların istirahət etməkdən məhrum olmaları da sürətləndirirdi. Soldatlar üçün nəzərdə tutulmuş 6 günlük bir tikə çörəyi onlara 8, çox vaxt isə 8 gün verirdilər.

Zabıtların vəziyyəti soldatlara nisbətən daha ağır idi. Əgər soldatlara az da olsa bir dişəm çörək verildisə, zabıtlər ondan da məhrum olurdular. Hərbi əməliyyatlar üzündən bu bölgəyə nə tacirlər gəlirdilər, nə də yerli əhali alver edirdi. Zabıtlər bu yerlərdə ticarətin canlanması üçün çalışdıqları halda, heç bir nəticə əldə edə bilmədilər. Əgər «Üç kilsə» monastırı ətrafında yaşayan ermənilər əldə etdikləri buğdanı gizləncə zabıtlərə satırdılsa, bu da bəs etmirdi. Ermənilər bir funt unu rus zabıtlərinə bir abbası, ya da 34 qəpiyə satırdılar. Bu rəqəm o dövüdə böyük məbləğ idi. (2,s.24)

Avqustun 7-də sərbazların etdikləri həmlə nəticəsində soldatların üçü qətlə yetirildi, beşi yaralandı. Bu əməliyyat nəticəsində sərbazlar 70-ə yaxın süvari atlı ələ keçirmişdilər. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, rus qoşunları Gəncə qalasını zorla zəbt etdikləri zaman, oraya Tiflisdən xeyli tacir də gəlmişdi ki, şəhər alınarkən rus soldatlarının qarət etdikləri əşyanı ucuz qiymətə alsınlar. Çox güman ki, gürcü tacirləri o, vaxt öz arzularına çatmışdılar. Çünki rus qoşunları İrəvanı mühasirəyə aldıkları zaman, Tiflisdən oraya yenə də qarət olmuş ucuz mal ardınca xeyli tacir gəlmişdi. Lakin bu dəfə onların arzuları ürəklərində qaldı. Rus qoşunlarının uğursuz əməliyyatından sonra Tiflisdən gələn tacirlər geri dönməli oldular. Lakin evlərinə qayıdarkən İran sərbazları onları haqlayaraq bir qismini əsir alıb, yerdə qalanını qətlə yetirdilər. (3,s.94)

Tiflisdən Sisianovun düşərgəsinə gürcü knyazları ilə gələn general-mayor knyaz Orbeliani də geri qayıtmağa məcbur oldu. Sisianov onlar üçün heç bir ərzaq ayırmaq və onlarla kobud rəftar edirdi. Avqustun 9-da o, Tiflisə qayıdarkən özü ilə birlikdə oradan gəlmiş 200 nəfəri aparmalı oldu.

Bundan xəbər tutan və Rusiya ağalığı ilə barışmayan Pəmbək hakimi Naçibəy sərbazlarla birlikdə onların üzərinə hücum edərək, çoxunu qətlə yetirdi, knyazlardan Orbelianini, Baqratonu və başqalarını əsir edib özü ilə apardı.

Pəmbək mahalının Qarakilsə kəndinə ərzaq toplamaq üçün göndərilən kapital Spıtkov vəziyyətin belə şəkil almasını görüb, az miqdarda topladığı ərzaqlarla kifayətlənərək geri dönmədi.

Avqustun 22-də Sisianov ərzaq ardınca yerindən «Üç kilsə» monastırına mayor Levitskinin komandası altında 100 nəfər soldat göndərdi.

«Üç kilsə» monastırına sağ-salamat çatan Levitski lazım olan ərzağı toplayıb geri dönərkən qəflətən çoxsaylı sərbazların hücumuna məruz qaldı. Levitski ərzaqla dolu arabalarda qala şəkilində tikilmiş «Üç kilsə» monastırına qayıtmalı oldu, lakin nəyin bahasına olursa-olsun Levitski ərzağı İrəvan ətrafında yeməkdən məhrum olmuş rus soldatlarına çatdırmaq üçün avqustun 25-də gecə xəlvəti manastırdan çıxıb İrəvan istiqamətində hərəkət etdi. Yarı yolda sərbazlar yenidən Levitskinin karvanına hücum etdilər. Yalnız İrəvan onun köməyinə polkovnik Maykovun rəhbərliyi altında gələn 250 nəfər əsgərin köməyi sayəsində Levitski avqustun 26-da 80 gırvənkə onu öz korpusuna gələ bildi. O, bildirir ki, «Üç kilsə» monastırdə cəmi 40 gırvənkə düyü və az miqdarda buğdadan başqa hər bir ərzaq qalmışdır.

Ərzaq və hərbi sursat barədə hər şeydən ümidi kəsilən Sisianov avqustun 30-da hərbi şura çağıraraq zabitlərə etiraf etdi ki, qoşunun 3 günlük ərzağı qalmış, Gürcüstanla əlaqə kəsilmiş, sərbazlar çoxlu rus soldatını qətlə yetirmişlər. Belə bir şəraitdə İrəvan qalasını almaq mümkün deyil.

Hərbi şura üzvləri Sisianovla yekdil olduqlarını bildirdilər. Sentyabrın 1-də Sisianov axırıncı dəfə Məhəmməd xana İrəvan qalasını təhvil vermək barədə müraciət verdi. Lakin ertəsi gün o, yenə də İrəvan xanından rədd cavabı aldı. Yalnız bundan sonra sentyabrın 3-də rus qoşunlarının geri çəkilməsi barədə əmr verildi. Onu da qeyd edək ki, rus qoşunları sakit və itgisiz geri qayıtmadılar. Məhəmməd xanın qoşunları rus soldatlarının mühasirədən əl çəkdiqlərini görə kimi qaladan çıxıb onları təqib etməyə başladılar. Geri döən soldatların vəziyyəti o qədər də yaxşı deyildi. Əvəllə, onların kifayət qədər ərzağı yox idi. Digər tərəfdən soldatların arasında xəstəlik baş götürüb gedirdi. Hər polkda 200-dən 300-ə qədər xəstə vardı ki, onları da yarıac atlar qoşulmuş arabada yerləşmişdilər. Lakin xəstələrin sayı o qədər çox idi ki, onları daşımığa arabalar kifayət etmirdi. Ona görə də draqun və kazaklar məcbur olub, atlarını xəstə knyazlara güzəşdə gedirdilər. Sisianovun əmri ilə general- mayor Leontiyevin komandası altında 1-ci və 2-ci Tiflis batanyonları, general Portnyaginın komandası altında 2-ci Saratov batalyonu, general- mayor Tuçkovun başçılığı altında. Qafqaz qrenador batalyonu geri çəkilən rus qoşunlarını düşmən həmləsindən qoruyurdular. Onlar bir neçə dəfə İrəvanlı Məhəmməd xanın və Fətəli şahın göndərdiyi dəstələrin həmləsini dəf edə bildilər.

Böyük çətinliklə «Üç kilsə» monastırına çatan rus qoşunları istirahət etməklə yanaşı, burada ələ keçirdikləri buğda, düyü və s. ərzaq ehtiyatlarını mənimsəməklə kifayətlənməyib, monastırın xəzinəsinə də əl gəzdirib burada olan daş-qaş, mirvari, qızıl, gümüş və bir çox qiymətli əşyaları da müsadirə etdilər. Ümumiyyətlə, Sisianovun təşəbbüsü ilə rus qoşunları «Üç kilsə» monastırından 30 tay qarət olunmuş mal aparmışdılar. Sentyabrın 15-də rus qoşunları Qarakilsə kəndinə çataraq İrəvan qoşunlarının və sərbazların təqibindən yaxa qurtardılar. Burada Tiflisə yola düşərkən rus qoşunları qarşılarında olan maneəni dəf etdilər. İrəvan xanlığının tərkibində Şuragəl mahalının hakimi Budaq-sultan Məhəmməd xanın təhriki ilə tez-tez Gürcüstana basqı edirdi. O, rus qoşunları Tiflis istiqamətində geri çəkilməkdən onların da üzərinə hücum etməyə hazırlaşdı. Bundan xəbər tutan Sisianov Budaq-sultan «sakitləşdirmək» məqsədi ilə Şuragəli general göndərdi. Rus qoşunları Tiflisə oktyabrın 3-də çatdılar.

Bir qədər xronologiyayı pozub qeyd edək ki, 1805-ci il martın 30-da Budaq-sultanın oğlu Şuragəli general Nevetyayevə tabe etməklə faktik olaraq Azərbaycanın bu torpağının Rusiya tərəfindən işğal olunmasını təsdiq edir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, I Rusiya-İran müharibəsi dövründə Qarabağ xanlığı Rusiya tərəfindən işğal olunduğu zaman (14 may, 1805) bu xanlığın tərkibində olan İrəvan xanlığının torpaqlarından – Gorus, Qafan, Sisian mahalları da çar Rusiyasının işğal dairəsinə daxil edildi.

Rus qoşunları İrəvan qalasının mühasirəsindən əl çəksələr də, strateji əhəmiyyətə malik olan bu şəhəri işğal etmək, Rusiya hərbi dairələrinin gündəliyindən silinmədi. Rusiyanın belə niyyətindən xəbərdar olan İran hökuməti xarici siyasətində ardıcılıq olmayan Məhəmməd xanı dəyişərək, onu Mehdi Qulu xanla əvəz etdilər. Məhəmməd xan eyni zamanda ruslara müqavimət göstərdiyi üçün üzr istəyərək, sədaqət rəmzi olaraq girov verməyə hazır olduğunu bildirdi. Lakin cavab gözləyərkən Məhəmməd xan həbs edilib, İrana göndərilirdi.

1806-cı ilin əvvəllərində Sisianov İrəvan istiqamətində hərəkət etməyi qərara aldı. Lakin Bakı qalası yaxınlığında qətlə yetirilməsi bu tədbirin həyata keçirilməsinə mane oldu.

1806-cı ayın iyun ayında Bakıda öldürülmüş Sisianovun yerinə İ.D. Qudoviç təyin edildi. Qafqazın rus qoşunlarının yeni komandanlığına tapşırıldı ki, o, təkcə rus qoşunlarının Cənubi Qafqazdakı mövqeyinə möhkəmlənməklə kifayətlənməyib, Azərbaycan xanlığının hamısı zəbt edilərək ərazilərini rus torpaqlarının tərkibinə əlavə etsin. (5,s.46)

Lakin çar Rusiyasının Cənubi Qafqaza təcavüz etməsi İran və Türkiyənin deyil, Fransa və İngiltərənin də qəti etirazına səbəb oldu. Həmin dövlətlərin hakim dairələri həm Türkiyə və həm də İranı öz xarici siyasətlərinin alətinə çevirməklə, onlardan Rusiyanın əleyhinə istifadə etməyə çalışırdılar. Napoleon Bonapart ilk növbədə İngiltərəyə zərbə endirmək üçün planlar hazırlayırdı. O, səy göstərirdi ki, İngiltərənin Hindistanda mövqeyini zəiflətsin, Hindistana ən rahat yol Türkiyənin ərazisindən keçdiyi üçün Napoleon çalışırdı ki, Aralıq dənizinin sərhədlərində və eyni zamanda, Suriya, Misirdə öz nüfuzunu genişləndirsin. Fransa dövlətinin başçısı həmçinin, istəyir ki, İngiltərə və Rusiyanın İranda və Türkiyədə mövqeyini zəiflətsin.

Napoleonun təzyiqi nəticəsində Türkiyə sultanı Səlim Rusi yeni komandanlığına tapşırıldı ki, o, təkcə rus qoşunlarının Cənubi Qafqazdakı mövqeyinə möhkəmlənməklə kifayətlənməyib, Azərbaycan xanlığının hamısı zəbt edilərək ərazilərini rus torpaqlarının tərkibinə əlavə etsin. (5,s.tanbulda olarkən o, Rusiyanın əleyhinə «Üçlük» ittifaqının (Fransa, Türkiyə, İran) yaradılmasına nail olsun. Napoleon eyni zamanda çalışırdı ki, türklər Rusiya gəmilərinin Bosfordan keçməsinin qarşısını alsın. Sebestiyanın qarşısında duran ən mühüm vəzifə–Türkiyəni Rusiya əleyhinə müharibəyə qaldırmaq idi.

Tezliklə Fransadan Türkiyəyə əsgərləri təlim vermək üçün çoxlu zabit gəldi. Fransız mühəndislərinin rəhbərliyi ilə Türkiyənin sərhəd bölgələrində hərbi istehkamlar və qalalar inşa olundu. 1806-cı ilin dekabrında Türkiyənin Rusiyaya müharibə elan etməsi də məhz fransızların fəaliyyəti ilə bağlıdır. Sisianovun Bakı qalası ətrafında öldürülməsi və Fransanın təhriki ilə Osmanlı Türkiyəsinin Rusiya ilə müharibəyə başlaması Abbas Mirzəni hücumlara ruhlandırırdı. O, Rusiyanın iki cəbhədə – həm İran və həm də Türkiyə ilə – çətinliklə müharibə apara biləcəyinə ümid bəsləyərək, mayın sonlarında onminlik sərbazla Qarabağ xanlığının ərazisinə soxularaq Şuşa qalası istiqamətində hərəkət etdi. Eyni zamanda rusların hakimiyyəti ilə razılaşmayan II İraklinin oğlanlarından biri şahzadə Aleksandr yeddiminlik qoşunla Qazağa basqın etdi.

Türkiyə ilə müharibə Rusiyanın Cənubi Qafqazda vəziyyətini xeyli ağırlaşdırdı. Rusiya iki cəbhədə müharibə aparmaqdan çətinlik çəkirdi. Vəziyyəti yüngülləşdirmək məqsədilə Qudoviç İranla danışıqlar aparmaq təşəbbüsündə oldu. O, danışıqlar aparmaq üçün İrəvana

kapitan Stepanovu göndərdi. Qudoviçin təklifinə görə Rusiya ilə İran arasında söhrət İrəvan xanlığı da daxil olmaqla, Kür və Araz çaylığından keçməli idi.

Lakin İranda olan Fransa diplomatı danışıqları pozdu. Rusların səyinin əksinə olaraq Fransa İranla danışıqlar aparıb, 1807-ci il mayın 4-də hər iki dövlət arasında müqavilə bağlanılmasına nail oldu.

Həmin müqavilənin şərtlərinə əsasən Fransa İrəvan ərazisini qorumağı, Gürcüstanın İrana tabe olmasına nail olmağı, habelə Gürcüstanı ruslardan «təmizləməyi» öhdəsinə götürdü. Fransa həmçinin İranı silahla təmin etməyə və qoşunu yenidən qurmağa söz verdi.

İran İngiltərə ilə hər hansı münasibətini pozmağa və Fars körfəsi vasitəsilə Fransız qoşunlarının Hindistana getmələri üçün şərait yaradacağına boyun oldu.

Fransa – İran müqaviləsi bağlandıqdan sonra 1807-ci il İrana Fransadan general Qardanın başçılığı altında bir dəstə mühəndis gəldi. Onların bir qismi şahın xahişi ilə İrəvana gələrək qalanın müdafiə qabiliyyətini möhkəmlətməyə başladı. Bu barədə general Qudoviç yazırdı: «İrəvan qalası Avorpa hərbi qaydaları üzrə möhkəmlənmiş, iki divarı, xəndəyi və torpoqdan düzəldilmiş səddi var. Təpənin üstünə burada əvvəllər yerli hərbiçilər tərəfindən tətbiq edilməyən Kirteçlə işləyən torpaq qoşulmuşdur. İrəvanlılar faqas bombalardan istifadə edirdilər ki, bu da fransız mühəndislərinin fəaliyyətinin bəhrəsidir.»

Maraqlıdır ki, Talzit müqaviləsi imzalandıqdan sonra da Fransa İrana rusların əleyhinə kömək etməkdən əl çəkmədi. Rus tarixçisi M.S. İvanovun fikrincə, 1807-ci ilin iyun ayında Fransa ilə Rusiya arasında bağlanan müqavilədən sonra Fransa bir baha İrana hərbi kömək etmədi. Lakin hadisələrin gedişi göstərdi ki, Fransa Rusiya ilə müqavilə bağlamaqla, riyakarlıqla Rusiyanın hakim dairələrini yalnız arxayınlaşdırmağa çalışırdı. Tezliklə Qardanın Rusiya əleyhinə apardığı təbliğat və onun bu sahədəki fəaliyyəti heç kəsə sır olmadı. Qudoviçin mərkəzə göndərdiyi məktublarının birində deyilirdi: «Fransanın İrandakı nümayəndələri bizimlə dostluq müqaviləsinin bağlanılmasına baxmayaraq, hazırda mənim İranla münasibətlərimə maneçilik törədir... Onlar baba xanı (Fətəli şah) inandırmağa çalışırlar ki, nə istəsələr ona nail ola bilərlər. Mən qoşunlarımla Pəmbək istiqamətində hərəkət edərkən və İrəvan sərhədlərinə yaxınlaşmazdan əvvəl onlar Fransız mühəndis zabitlərindən Vers və başqalarını İrəvan qalası və «Üç kilsə» monastırını möhkəmləndirmək üçün göndərmişdilər». (3,s.93)

Digər məktubunda Qudoviç bildirir ki, fransızlar məndən İrəvan vilayətini tərk etməyi tələb edirlər, halbuki bu yerlərə mən silah gücü ilə sahib olmuşam. Rus qoşunlarının İrəvan bölgəsinin tərk etmək tələbi ilə Qudoviçin düşərgəsini, hətta Latar adlı diplomat da göndərilmişdir.

Fransa və İran dövlətlərinin yaxınlaşdırdığı bir dövrdə Qudoviç mərkəzdən göstəriş verdi ki, cənubi Qafqazda Türkiyənin hərbi əməliyyata başlasın. Bu ona görə idi ki, Türkiyə qoşunlarının Dunay cəhbəsinə çıxmağa imkanı olmasın.

Rus dövləti Cənubi Qafqazda Türkiyənin əleyhinə hərbi əməliyyatını Gümrü və Arpa çayı bölgələrində genişləndirirdi.

General Qudoviç əsas güvvələri ilə Axalkələk istiqamətində hərəkət etdiyi halda, general Nesvetayev 1807-ci il aprelin 7-də öz döyüşçüləri ilə Arpa çayı keçərək Qars şəhərini zəbt etmək üçün fəaliyyətə başladı. Az sonra Qudoviçin qoşunları ilə Nesvetayevin döyüşçüləri birləşdi. Türk əsgərləri də həmin istiqamətdə hərəkət etdilər. Tezliklə, Abbas Mirzə də İran sərbazları ilə onun köməyinə gəldi. 1807-ci il iyunda Arpa çayın sahilindəki Kiçik Qara kilsə kəndində rəqiblər toqquşdular. Döyüş Rus soldatlarının qələbəsi ilə bitdi. Abbas Mirzə vaxt itirmədən sərbazları ilə Naxçıvana çəkildi.

Bu hadisədən sonra Türkiyə Rusiya ilə müvəqqəti sülh bağlamağa məcbur oldu. Lakin nə Fransa, nə də İngiltərə Türkiyədə Rusiyanın əleyhinə təbliğat aparmaqdan əl çəkmədilər. Fransa və İngiltərə diplomatlarının canfəşanlıqlarına baxmayaraq, Rusiyanın hakim dairələri İran və Türkiyə ilə sülh bağlamağa çalışırdı. (28,s.109) Bu məqsədlə Qudoviç İrana rus ordusunun zabitlərindən Boron Vredeni göndərirdi. Qudoviçin İran şahına təklifi əsasən, aşağıdakılardan ibarət idi: Rusiya Baba xanı «Fətəli Şahı» rəsmi olaraq İranın şahı kimi tanıyacaq, İran da öz növbəsində İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğal olunacağına etiraz etməyəcəkdir.

Cənubi Qafqazdan əl çəkmək istəməyən İran Rusiyanın təklifini qəbul etmədi. Bu isə öz növbəsində rus qoşunlarının İrəvan üzərində 1808-ci ilin baharında yeni hücumunu bərpa olunması ilə nəticələndi. Əslində İran dövlətinin rədd cavabı rus komandanlığının rəhbər əməliyyatlarına bir bəhanə oldu. Uzun müddət idi ki, ciddi döyüş aparmaq üçün hazırlıq gördü. İrəvan xanlığı sərhədində yerləşən rus qoşunları Pəmbəkdəki Qara Kilsə habelə Dərbas, Amamlı Xəzərabat, Kömrük kimi yerlərdə istekamlar inşa etmişdilər. Bu isehkamların vəzifəsi İrəvan Qars və Axalsix tərəfdən İran və Türkiyə qoşunlarının gözlənilməz basqınlарının qarşısını almaqdan ibarət idi.

1808-ci ilin sentyabrın əvvəllərində Qudoviç Pəmbəkdən çıxaraq altı minlik qoşun və 12 top ilə İrəvan istiqamətində hərəkət etdi. Bu yürüşdə rus qoşunlarının tərkibində 500 nəfərdən ibarət erməni suvariləri iştirak dirdi.

Beləliklə rus komandanlığı İrəvan üzərinə 2-ci dəfə yürüş etməli oldu.

İrəvan istiqamətində hərəkət edən Qudoviç Qarabağda xüsusi dəstə ilə yerləşən general-mayor Nebolsinə göstəriş verdi ki, o da öz qoşunlarını Naxçıvana yeritsin. Nebolsin Naxçıvanı işğal etməli və beləliklə də, İran tərəfdən İrəvanı müdafiə etməyə gələn hərbi güvvələrin qarşısını almalı idi.

Rus qoşunlarının hərəkəti İrəvanın yeni sərdarı Hüseyn Qulu xanı xeyli narahat idi. O təcili sürətdə dəstələr ilə Aparana gedib Rus qoşunlarının qarşısını almağı qərara aldı. 1808-ci il sentyabrın 26- da baş verən toqquşma zamanı İrəvandan gələn döyüşçülər məğlub olub geri çəkildilər. Ertəsi gün şəxsən Qudoviçin başçılıq etdiyi rus qoşunlarının bir dəstəsi ilə asanlıqla «Üç kilsə» monastırını işğal edərək, İrəvan yaxınlığındakı Qarabağ kəndində düşərgə salmağa müvəffəq oldu. Belə olduqda Sərdar Hüseyn Qulu xan qardaşı Həsən xanın komandası altında qalada iki minlik qarnizon qoyaraq özü beş min döyüşçü ilə qaladan çıxaraq Heydər çay sahilində düşərgə saldı.

Qudoviçin əmrinə əsasən general-mayor Portniyagin İrəvan xanı Hüseyn Qulu xanı təqib etməklə qatışdırdı. Özü isə rəhbərlik etdiyi korpusla İrəvan qalasına yaxınlaşaraq şəhəri mühasirəyə aldı.

Həmin vaxtdan etibarən Hüseyn Qulu xan bir neçə dəfə öz düşərgəsindən İrəvan istiqamətinə qoşun göndərərək düşmənin fikrini dağıtmağa və bundan istifadə edərək qalaya daxil olmağa səy göstərdi. Lakin bundan xəbər tutan Qudoviç Hüseyn Qulu xanın planlarını alt-üst etdi. Onun podpolkovnik Podludskinin başçılığı altında göndərdiyi döyüşçülərlə savaşda İrəvanlıları məğlubiyyətə uğratdılar. Bu qələbədən sonra Qudoviç bir neçə dəfə İrəvan sərdarının qardaşı Həsən xana təklif etdi ki, qalanı ruslara təhvil versin, lakin hər dəfə Qudoviç rədd cavabı aldı. Qudoviçin təkliflərinə cavab alaraq Həsən xan qalanın müdafiə qabiliyyətini daha da möhkəmləndirdi.

Qudoviç İrəvan qalasını mühasirədə saxladığı müddətdə general Nebolsin döyüşçiləri ilə Qarabağdan Naxçıvana hərəkət edərək, 1808-ci il oktyabrın 8-də Qarabibi adlanan kəndin yaxınlığında Abbas Mirzənin qoşunlarını darmadağın etdi. Bu qələbədən sonra Naxçıvana

hərəkət etmək büsbütün hasanlaşdı. (12,s.93)Üç gündən sonra Neboslinin qoşunları heç bir müqavimətə rast gəlmədən Naxçıvan qalasına daxil oldular.

İrəvan qalasının yenidən rus qoşunları tərəfindən mühasirəyə alınması və Naxçıvanın rusların əlinə keçməsi İrəvan hakim dairələrinin təşvişinə səbəb oldu. İran hökuməti kömək almaq üçün yenidən Fransanın səfiri Qardana müraciət etdi. Lakin İranın xahişinə əməl edilmədi.

İran və İrəvan xanlığında rus qoşunlarının qələbəindən sonra yaranan çaxnaşma və təşvişə baxmayaraq, Qudoviç hücumla keçməkdənsə hələ də Həsən xanla məktublaşır və ona İrəvan qalasını təklif edirdi. Bundan istifadə edən Həsən xan rədd cavabı verməklə qalanın müdafiəsini daha da möhkəmləndirdi. Qudoviç qışın yaxınlaşmasını, qoşunların ərzağına və hərbi sursatın qurtarmasını nəzərə almamışdı. Qışın vaxtından əvvəl gəlməsi rus qoşunlarının Tiflislə əlaqəsini kəsdi. Bu isə İrəvanı mühasirədə saxlayan döyüşçülərin vəziyyətini daha da pisləşdirdi.

Yalnız 1808-ci il noyabrın 17-də Qudoviç İrəvanı hücumla almaq barədə əmr verdi. Lakin rus qoşunları irəvanlıların ciddi müqavimətinə rast gəldilər. Şəhərə daxil ola bilməyinə əmin olan Qudoviç mühasirə və hücumdan əl çəkib Tiflisə qayıtmaq haqqında əmr verdi. Dekabrın 1-də general Nebolsin Naxçıvanı tərk edərək Qarabağa qayıtmalı oldu. (1,s.97)

Beləliklə, Rus qoşunlarının İrəvan üzərinə ikinci yürüşünün uğursuzluğu rus hökumətinin məcbur etdi ki, Qafqazdakı ali baş komandanı – Qudoviçi vəzifədən azad etsin. Tezliklə onun yerinə vəzifəyə general Tormosov təyin olundu.

Həmin dövrdə İranın xarici siyasətində fəaliyyətlərini genişləndirən ingilislər, demək olar ki, fransızları bu bölgədə sıxışdırmağa nail oldular. 1809-cu il fevralın 13-də general Qarden Tehranı tərk etməli oldu. Həmin vaxtdan başlayaraq ingilislər İran qoşunlarının yenidən təşkil olunmasında fəal iştirak etməyə başladılar.

İngilis hərbi mütəxəssislərinin bir dəstəsi də Türkiyə ərazisindən İrəvana gəldi. Onların əsas məqsədi Rusiyanın əleyhinə təxribat aparmaqdan ibarət idi.

İngilislərin təhriki ilə İrəvan Sərdarı Hüseyn Qulu xan 20 minlik qoşunla Türkiyənin ərazisindən Gürcüstana hücum etmək təşəbbüsündə oldu. Lakin onun səyi uğursuzluqla nəticələndi.

İranla müharibədə olan Rusiya üçün eyni zamanda, Osmanlı Türkiyəsi ilə savaşımaq çox ağır idi. Odur ki, Rusiya hökuməti ilk növbədə İranla saziş bağlamağı qərara aldı. Danışıqların Əsgəran qalasında aparılması müəyyən edildi. Danışıqlarda Rusiya tərəfində general Tormosov, İran tərəfindən isə şahzadə Abbas Mirzənin vəziri Mirzə Bozorq iştirak etdilər. Bir neçə gün davam edən danışıqlar heç bir nəticə vermədi.

Lakin 1810-cu ildə bərpa olunan hərbi əməliyyatlar tətbiçisində rus qoşunlarının qələbəsi İran dövlətini yenidən danışıqlara qaytardı.

Rusiya əvvəlcə 1812-ci mayın 16-da Buxarestdə Türkiyə (25,s.108)ilə, 1813-ci ildə Gülistanda İran ilə sülh bağlamağa məcbur oldu. Həmin dövrdə Napoleon qoşunları üzərində qələbə çaldıqdan sonra beynəlxalq aləmdə Rusiyanın nüfuzu xeyli artmışdır. Ona görə də Gülistanda bağlanan sülhün əsas şərtlərini də məhz Rusiya diplomatları diqtə etdilər.

Həmin müqavilənin şərtlərinə əsasən, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları istisna olunmaqla, Azərbaycanın Şimalında yerləşən və rus qoşunları tərəfinə işğal edilən bütün xanlıqlar və sultanlıqlar rəsmi olaraq Rusiyanın, ölkələrin cənubunda olan xanlıqların, habelə XVIII əsrin 20-ci illərində zəbt olunmuş Naxçıvan və İrəvan xanlıqları İranın torpaqları hesab edildi.

Beləliklə, 1813-ci ilin oktyabrında tarixin ədalətsiz hökmlərindən biri də verildi:

Azərbaycan xalqı iki, nisbətən qüvvətli dövlətlər arasında bölündü.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, I Rusiya-İran müharibəsi zamanı, xüsusilə qanlı döyüşlər İrəvan bölgəsində gedərkən rus qoşunlarına səfərbər edilmiş və həmçinin könüllü erməni döyüşçüləri də kömək edirdilər. Onlar xüsusilə 1804-cü və 1808-ci illərdə İrəvan üzərinə rus qoşunlarının etdikləri birinci və ikinci yürüş zamanı daha artıq fəallıq göstərmiş, rus ordusunun təkcə qoşun, silahla deyil, həmçinin sursat və ərzaqla da təmin edildilər. Lakin ermənilərin sayına baxmayaraq, hər dəfə rus ordusunun hücumu uğursuzluqla nəticələnmişdir.

Vəziyyətin belə şəkli alması bir fikri irəli sürməyə əsas verir: həmin dövrdə İrəvan şəhərində ya ermənilər yaşamamış və yaxud sayca o qədər az olmuşlar ki, onlar hər bir ictimai qüvvə təşkil edə bilməmişlər. Odur ki, ermənilər Rusların köməyi ilə İrəvana soxulub buranı özləri üçün istinadgaha çevirməyə çalışmışlar.

Təssüflə qeyd etməliyik ki, nəhayət ermənilər tarixən Azərbaycan şəhəri olan Rəvanı - İrəvanı Rusiyanın köməyi ilə erməniləşdirməyə nail oldular.

I Rusiya-İran müharibəsində məğlub olan İranı onun müttəfiqi olan İngiltərə tərk etmədi. Çox keçmədi ki, 1814-cü il noyabrın 25-də İngiltərə İranla saziş imzaladı. Həmin müqaviləyə əsasən, İran İngiltərə ilə rəqabət aparan və düşmənçilik edən hər hansı bir dövlətlə əlaqəsini kəsməli, Hindistana basqın etmək istəyən dövlətlərlə müharibə elan etməli.

### **Ədəbiyyat**

1. Süleymanov M. «İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşməsi tarixindən». Bakı, 1997.
2. Arslan A. «Rusların Güney Qafqaziyada yayılmalarında erməni Eçmiyazin Katolikosğunun rolu», «Qafqaz araşdırılmaları II». İstanbul, 1996.
3. Əliyev F., Əliyev M. «İrəvan xanlığı». Bakı, 1997
4. İsmayılov M., Əliyev F. «İrəvan xanlığı», «Zəka» jurnalı 1992, №3-4.
5. Əsədov F., Kərimova S. «Çarizmi Azərbaycana gətirənlər». Bakı,

### **ВОЕННОЕ ВТОРЖЕНИЕ РУССКИХ ВОЙСК НА ТЕРРИТОРИЮ ИРЕВАНСКОГО ХАНСТВА**

*Доцент Усенов Фахрэддин Ейиб оглы, Сулейманова Элеонора Шахиновна*  
**Резюме**

Эта научная работа исследовала основные моменты формирования государственности Иреванского ханства, его внешней и внутренней политики, отношения с Россией в XVIII веке, I Русско-Иранская война, вторжение русских войск в 1804 и 1808-годах.

### **THE MILITARY INTERVENTION RUSSIAN MILITARY IN TERRITORY OF IREVAN KHANSTVO**

*Usenov Fakhredden Eyib, Suleymanova Elenora Shahin*  
**Summary**

This scientific work research the main moments the formation government of Irevan, the internal and external politic I Russian-Iran war, intervention Russian military troops in 1804-1808 years.

**Rəyçi: dosent Hüseyn Bəxtiyarlı**  
*Azərbaycan tarixi kafedrasının 19 noyabr tarixli iclasının 05 sayılı protokolu*  
*Daxil olma tarixi 21 noyabr 2024-cü il*